

УДК 316.62:330.16:355.01(477.6)

ЕКОНОМІЧНА ПОВЕДІНКА В ПРИФРОНТОВИХ ЗОНАХ ДОНБАСУ ЗА УМОВ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ: МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ¹

Верховод Лілія Іванівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Старобільськ)

У статті визначаються принципи дослідження економічної поведінки в прифронтових зонах Донбасу в умовах гібридної війни. Економічна поведінка тлумачиться як форма економічної активності людей у сфері виробництва, розподілу, обміну та споживання різноманітних благ та послуг, що здійснюються з метою задоволення їхніх потреб і максимізації корисності. З огляду на значне зниження рівня життя українців в цілому і жителів прифронтових зон зокрема, наголошується на актуалізації розгляду економічної поведінки у сфері отримання доходів. Визначені індикатори дослідження економічної поведінки у сфері отримання доходів в умовах кризи і війни: прагнення знайти більш високооплачувану роботу; додаткові підробітки; підвищувати свій рівень кваліфікації; отримати нові знання, уміння, навички з метою підвищення рівня своїх доходів; відкрити власну справу або розширити свій бізнес; відстоювати свої права перед роботодавцем; рівень продуктивності праці; частота звернень до державних органів влади та недержавних організацій з метою отримання різних видів грошових допомог. Наголошується, що криза, в якій опинилося українське суспільство, зумовлює поширення нелегальних практик у сфері отримання доходів. Пропонується розглядати нелегальні практики через такі індикатори, як неофіційна зайнятість, хабарництво, уникнення сплати податків, подвійне соціальне утриманство.

Ключові слова: економічна поведінка, гібридна війна, прифронтові зони, неофіційна зайнятість, хабарництво, подвійне соціальне утриманство.

В статье определяются принципы исследования экономического поведения в прифронтовых зонах Донбасса в условиях гибридной войны. Экономическое поведение трактуется как форма экономической активности людей в сфере производства, распределения, обмена и потребления различных благ и услуг, которая осуществляется с целью удовлетворения их потребностей и максимизации полезности. Учитывая значительное снижение уровня жизни украинцев в целом и жителей прифронтовых зон в частности, подчеркивается актуальность рассмотрения экономического поведения в сфере получения доходов. Определены индикаторы исследования экономического поведения в сфере получения доходов в условиях кризиса и войны: стремление найти более высокооплачиваемую работу; дополнительные подработки; повышать свой уровень квалификации, получить новые знания, умения, навыки с целью повышения уровня своих доходов; открыть собственное дело или расширить свой бизнес; отстаивать свои права перед работодателем; уровень производительности труда; частота обращений к государственным органам власти и негосударственным организациям с целью получения различных видов денежных пособий. Отмечается, что кризис, в котором оказалось украинское общество, обуславливает распространение нелегальных практик в сфере получения доходов. Предлагается рассматривать нелегальные практики через такие индикаторы, как неофициальная занятость, взяточничество, уклонение от уплаты налогов, двойное социальное иждивенчество.

Ключевые слова: экономическое поведение, гибридная война, прифронтовые зоны, неофициальная занятость, взяточничество, двойное социальное иждивенчество.

The article defines basic principles of research of economic behavior along the Donbass frontline areas in the conditions of hybrid war. Economic behavior is interpreted as a form of economic activity of people in the process of production, distribution, exchange and consumption of various goods and services made to meet their needs and maximize utility. Taking into account significant decline in living standards of Ukrainians in general and residents of the frontline areas in particular, emphasis is made on income consideration. We identified indicators of income economic behavior under conditions of crisis and war, they are the following - desire to find a well-paid job; part-time jobs; improve one's qualification level; acquire new knowledge and skills to enhance the income; start one's own business or expand the old biz; defend one's rights dealing with an

employer; labor productivity; growth of frequency of appeals to state authorities and NGOs in order to get different kinds of welfare. It is noted that the crisis, which Ukrainian society recently got into is leading to the spread of illegal income practices. It is proposed to consider illegal practices by means of such indicators as informal employment, bribery, tax evasion, double social supply.

Keywords: *economic behavior, hybrid war, frontline areas, informal employment, bribery, double social supply.*

Сучасний український соціум зіштовхнувся з незраним раніше феноменом гібридної війни. Зона АТО, внутрішньо переміщенні особи, сірі зони, блок-пости – все це стало невід’ємною складовою суспільного дискурсу. Політичні проблеми детермінують появу низки інших. І. Кононов зазначає, що сучасне українське суспільство опинилося в умовах глибокої суспільно-політичної кризи, в яку Україна почала занурюватися з кінця осені 2013 р. [1, с. 5]. Кризовий стан зумовлює погіршення економіки в цілому та добробуту пересічних українців. Зростання цін на товари та послуги, інфляція детермінують погіршення матеріального становища більшості населення. До цього додаються економічні ризики, пов’язані з військовими діями на Сході України. Значне зростання цін на товари та послуги в прифронтових зонах зумовлене не лише загальноукраїнськими тенденціями, а й «змінними» місцевого характеру. Погіршення стану автомобільних доріг, а в деяких випадках майже повне їх знищення впливають на ціноутворення завезених з інших регіонів продуктів. Постійна міграція жителів тимчасово окупованих районів Донбасу збільшує попит на дотичних до них територіях, які підконтрольні українській владі. Наявність «псевдопереселенців» створює цілу мережу, яка обслуговує їхні потреби (послуги з отримання банківської карти без черг, довідки переселенця, розробка схем перевезення, розміщення тощо). Означені тенденції змінюють усталені моделі економічної поведінки. Все це детермінує актуальність розгляду методологічних та методичних принципів дослідження економічної поведінки населення в прифронтових зонах Донбасу.

Об’єктом нашого розгляду є економічна поведінка в умовах суспільної кризи і війни, а **предметом** – методологічні принципи та методичні правила дослідження економічної поведінки населення в зоні АТО у сфері отримання доходів.

В рамках даної статті ми маємо **на меті** встановити сутнісні характеристики економічної поведінки, на основі чого визначити індикатори її емпіричного дослідження.

Економічна поведінка стала предметом дослідження психології, економіки, соціології. В науковому дискурсі розглядаються перспективи міждисциплінарного підходу до даної проблеми (С. Міхеєва [2], В. Радаєв [3]), визначаються методологічні засади її вивчення (О. Шабунова, Г. Белехова [4],) аналізуються різновиди економічної поведінки (В. Верховін [5], А. Сергієнко [6]). В українській соціології економічній поведінці присвячені роботи Т. Єфременко [7; 8], Є. Суїменко [8; 9] та ін. Означені автори не торкаються проблеми дослідження економічної поведінки за умов гібридної війни, бо це новий феномен буття українського суспільства.

При вивченні економічної поведінки соціальні науки беруть за основу різні ідеальні типи людини. Для пояснення індивідуальної поведінки економічна наука використовує модель homo economicus, а соціологічна – homo sociologicus. Найчастіше їх представляють як антиподи. Якщо homo economicus – це людина незалежна, егоїстична, раціональна і компетентна, то homo sociologicus виявляється людиною, яка підпорядковується суспільним нормам, альтруїстична, є ірраціональною і непослідовною, слабо інформованою і нездатною до калькуляції вигод і витрат [3, с. 56]. Російський соціолог В. Радаєв критикує таку точку зору. Він вважає, що модель homo sociologicus, яка знаходиться в континуумі між людиною економічною та людиною соціальною, може бути представлена цілою галереєю фігур через низку типів дій [3, с. 57].

Визначення економічної поведінки, як правило, базується на концептах homo economicus або homo sociologicus. Економічна теорія має багату традицію аналізу економічної поведінки. Це прямо пов’язано з дослідницьким інтересом економістів. Так автор сучасного визначення предмета економічної теорії Л. Робінсон зазначає: «Економічна теорія – це наука, яка вивчає людську поведінку з точки зору співвідношення між цілями та обмеженими ресурсами, які можуть мати інакше застосування» [цит. за 2].

В. Верховін наголошує, що предметом уваги соціолога є моделі соціальної поведінки, пов’язані з реалізацією принципу максимізації результатів та мінімізації витрат, а також ті соціокультурні інститути і супутні їм стимулятори або обмежувачі, які роблять можливим або суттєво лімітують раціональне використання різних економічних ресурсів (особистісних, технологічних, фінансових, інформаційних тощо) [5, с. 324–325]. Отже, в рамках соціологічного підходу акцент робиться на впливі суспільства на поведінку

індивіда в економічній підсистемі. Людина керується принципом максимізації вигоди при мінімальних затратах, проте змушена узгоджувати свої інтереси з існуючою системою суспільних норм та цінностей.

У науковій літературі існують різні визначення поняття «економічна поведінка». В межах економічного підходу використовують такі характеристики: «поведінка у світі обмежених ресурсів» (В. Макаров), «мінімізація витрат, максимізація вигоди» (О. Єлкіна, Г. Соколова), «реалізація економічного інтересу» (М. Кондратьєв). В рамках соціологічного підходу в першу чергу підкреслюється, що економічна поведінка – це система соціальних дій та вчинків (В. Верховін, Т. Заславська) з метою отримання вигоди (В. Верховін) та задоволення своїх потреб (Т. Заславська). Психологи роблять акцент на взаємодії людини з навколишнім світом (Т. Огородникова, В. Залевський, В. Позняков) та на проблемі вибору (Ю. Красовський) [4]. Г. Белехова та О. Шабунова пропонують визначати економічну поведінку «як форму економічної активності людей у сфері виробництва, розподілу, обміну та споживання різноманітних благ та послуг, що здійснюються з метою задоволення їх потреб і максимізації корисності (винагороди)» [4].

Очікуваним результатом економічної поведінки є різні вигоди за ті чи інші дії, пов'язані з використанням та рекомбінацією економічних ресурсів [5, с. 325].

Загальноприйнятої типології економічної поведінки не існує. В соціальних науках виокремлюють види економічної поведінки на різних підставах – за цілями та способами формування та використання доходів, за способами і характеристиками задоволення основних потреб, за мірою активності в економічній сфері, за мірою ризику, за мірою інноваційності [6, с. 27–30]. В. Верховін як основні типи аналізує такі: обмінна (комерційна) поведінка (комплементарний економічний обмін між продавцями та покупцями різних благ та послуг з метою отримання вигоди (прибутку, винагороди)) [5, с. 344], дистрибутивна (розподільна) поведінка (з'єднує ринкових суб'єктів з економічними ресурсами, визначає норми та міру привласнення корисних якостей цих ресурсів та вигоди від їхнього обігу, а також механізми та способи їх перерозподілу від одного користувача до іншого) [5, с. 342], виробнича поведінка (широке коло економічних дій, інтегрованих в певних організаційних формах і пов'язаних з комбінуванням та перетворенням економічних ресурсів з метою отримання прибутку) [5, с. 399], споживацька поведінка (складне функціональне співвідношення безлічі факторів, яке визначає динаміку і структуру включення та виключення різних економічних ресурсів з товарного обігу у відповідності зі здатністю або нездатністю господарюючих суб'єктів знаходити оптимальну рівновагу з ринковим середовищем [5, с. 430]. Це далеко не повний список. Наприклад, в рамках виробничої виокремлюють трудову поведінку, окремо аналізують монетарну, підприємницьку тощо. В залежності від мети дослідження вчені фокусуються на певному типі економічної поведінки.

Оскільки в умовах кризи та війни усталені моделі поведінки не здатні задовольняти базові потреби, ми вважаємо актуальним розглядати економічну поведінку у вимірі аналізу способів отримання доходів. Особливу увагу будемо приділяти інноваційним практикам їх отримання.

Російський соціолог А. Сергієнко [6, с. 27] виокремлює основні сфери отримання доходів, а саме:

- 1) на ринку праці: пошук основної та додаткової роботи;
- 2) у сфері зайнятості: інтенсифікація та екстенсифікація праці (збільшення продуктивності праці, вторинні і третинні сфери застосування праці, включення в нові сфери застосування праці, в тому числі розвиток особистого підсобного господарства), домагання виплати затриманої заробітної плати;
- 3) у сфері підприємництва, розпорядження власністю: відкриття та розширення власної справи, грошові вклади населення в сферу фінансового капіталу, розвиток бізнесу, вигідний перепродаж та ін.

З огляду на те, що в Україні доволі сильними є патерналістські установки та упевненість населення, що держава повинна усіляко допомагати своїм громадянам, ми до цього списку пропонуємо додати економічну поведінку у сфері соціального захисту. Вона представлена такими практиками, як отримання різних соціальних виплат (субсидій, допомоги по безробіттю, допомоги вимушеним переселенцям, сім'ям, що приймають переселенців, тощо).

Такий підхід нам здається найбільш перспективним з точки зору операціоналізації поняття «економічна поведінка у сфері отримання доходів», виходячи з потреб конкретного соціологічного дослідження.

На основі доробку А. Сергієнко та аналізу соціальної реальності в Україні ми виокремили 10 індикаторів економічної поведінки у сфері доходів (табл. 1).

Виділені показники здатні представляти три основні моделі поведінки у сфері доходів – пасивну, помірно-активну, активну. На основі вирахування середньоарифметичного показника ми

прагнемо встановити умовне співвідношення їх в не окупованих районах Донбасу. Припускаємо, що за умов кризи та гібридної війни поширення набувають активні моделі.

Таблиця 1.

Індикатори економічної поведінки у сфері доходів

Індикатори економічної поведінки	1	2	3
Як часто прагнете знайти більш високооплачувану роботу	Ніколи	Іноді	Постійно
Як часто намагаєтесь знайти додаткові підробітки	Ніколи	Іноді	Постійно
Як часто намагаєтесь підвищувати свій рівень кваліфікації	Ніколи	Іноді	Постійно
Як часто намагаєтесь отримати нові знання, уміння, навички з метою підвищення рівня своїх доходів	Ніколи	Іноді	Постійно
Як часто доводилось вам відстоювати свої права перед роботодавцем	Ніколи	Іноді	Постійно
Як часто ви викладаєтесь на роботі «на повну»	Ніколи	Іноді	Постійно
Як часто ви заробляєте на депозитах (грошові внески в банку під відсотки)	Ніколи	Іноді	Постійно
Як часто ви звертаєтесь до державних органів влади з метою отримання різних видів грошових допомог (субсидії, допомоги по безробіттю, допомоги вимушеним переселенцям тощо)	Ніколи	Іноді	Постійно
Як часто ви звертаєтесь до недержавних структур (благодійних фондів, представництв міжнародних організацій, волонтерських організацій) з метою отримання різних видів матеріальних допомог (грошових виплат, гуманітарної допомоги тощо)	Ніколи	Іноді	Постійно
Чи прагнете ви відкрити свою справу або розширити свій бізнес	Ніколи	Іноді	Постійно

Дослідники економічної поведінки вказують на те, що способи отримання доходів можуть бути як легальними, так і нелегальними. Нелегальними формами отримання доходів називають «приховані форми зайнятості, а також різні незаконні, кримінальні форми, включаючи економічні злочини (хабарі, незаконні підприємницькі операції та ін.) та інші форми придбання грошових і натуральних доходів як на добровільній, так і на насильницькій основі» [6, с. 27]. До основних індикаторів моніторингу даної проблеми пропонуємо відносити наступні:

1. *Неофіційна зайнятість.* Під неофіційною зайнятістю розуміємо неоформлення трудових відносин у встановленому порядку між роботодавцем та працівником. Означена проблема завжди була актуальною для незалежної України. Вона є прямим наслідком появи такого феномену, як тіньова економіка. Станом на 1 півріччя 2015 р. рівень тіньової економіки становив 47% ВВП [10]. Сьогодні проблема неофіційної зайнятості стала більш злободенною, що пов'язано зі збільшенням населення в певних районах держави за рахунок внутрішньо переміщених осіб.

2. *Уникнення сплати податків.* Це ще один показник поширення нелегальних практик в економіці. Таке ставлення до податків вже є невід'ємною складовою економічної культури населення нашої країни. У звіті Міністерства економічного розвитку і торгівлі України зазначається, що «втрата віри суб'єктів економічної діяльності в поліпшенні економічної і політичної ситуації найближчим часом спонукала їх активно використовувати схеми приховування частини доходів» [10]. Найбільшого поширення означені практики набувають у сфері підприємництва і кожен новий варіант Податкового кодексу бачиться як необхідність розробки нових схем уникнення від податків.

3. *Хабарництво.* Парадокс українського суспільства полягає в тому, що ми засуджуємо корупцію, але, якщо нам терміново потрібно вирішити якесь питання, стаємо учасниками (а іноді ініціаторами) корупційних дій з власної волі. Корупція розуміється: 1) як підкуп-продажність державних службовців; 2) як зловживання владою або посадовим становищем, здійснене в будь-яких особистих інтересах; 3) як використання посадових повноважень, статусу посади, а також її авторитету для задоволення особистого інтересу або інтересів третіх осіб; 4) як елемент (ознака) організованої злочинності [11]. Одним із різновидів корупційних практик вважаємо систему відкатів. Їх можна назвати одним із системних явищ українського бізнесу.

4. *Подвійне соціальне утриманство.* Це відносно нове явище в нашому суспільстві, яке добре відоме жителям прифронтових зон. Воно передбачає, що людина з окупованих територій оформлює різні види допомоги в Україні і в так званих «республіках». Це яскравий приклад того, як можна «заробляти» на війні пересічним громадянам. Утворюються цілі схеми оформлення такої допомоги, на яких

наживаються не лише допомогоюотримувачі, а й посередники по обидві сторони лінії протистояння. Поширення таких практик зумовлює зміну ставлення до жителів окупованих територій з боку жителів прифронтових українських зон – від співчуття до презирства.

Економічна поведінка є доволі складним для аналізу феноменом. Її тлумачать як форму економічної активності людей у сфері виробництва, розподілу, обміну та споживання різноманітних благ та послуг, що здійснюються з метою задоволення їх потреб і максимізації корисності. Загальноприйнятої типології економічної поведінки не існує. З огляду на актуальність проблеми зниження рівня життя вважаємо доцільним аналіз економічної поведінки у сфері отримання доходів. До основних індикаторів економічної поведінки у сфері отримання доходів в умовах кризи і війни відносимо наступні: прагнення знайти більш високооплачувану роботу; додаткові підробітки; підвищувати свій рівень кваліфікації; отримати нові знання, уміння, навички з метою підвищення рівня своїх доходів; відкрити власну справу або розширити свій бізнес; відстоювати свої права перед роботодавцем; рівень продуктивності праці; частота звернень до державних органів влади та недержавних організацій з метою отримання різних видів грошових допомог (субсидії, допомоги по безробіттю, допомоги вимушеним переселенцям тощо). Припускаємо, що на основі виокремлених показників можна зафіксувати три основні моделі економічної поведінки: активна, помірно-активна, пасивна. Криза, в якій опинилося українське суспільство, зумовлює поширення нелегальних практик у сфері отримання доходів. До таких відносимо неофіційну зайнятість, хабарництво, уникнення сплати податків, подвійне соціальне утриманство.

Література:

1. Кононов І. Ф. Соціологія в умовах кризи і війни: проблема методологічної спроможності / Кононов І. Ф. // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2016. – № 5 (302). – С. 5–55.
2. Михеева С. Рациональность и экономическое поведение: междисциплинарный подход / Светлана Михеева [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://neweconomist.ru/articles/politekonomiya/svetlana_miheeva_ratsionalnost_i_ekonomicheskoe_povedenie_megdisiplinarnyy_podhod/.
3. Радаев В. В. Экономическая социология. Курс лекций : учеб. пособие / В. В. Радаев. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 368 с.
4. Белехова Г. Экономическое поведение населения: теоретические аспекты / Г. Белехова, А. Шабунова. – Вологда, 2012 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.kniga.com/books/preview_txt.asp?sku=ebooks337868.
5. Экономическая социология : учеб. пособие для вузов / Под ред. В. Верховина. – М. : Академический Проект; Фонд «Мир», 2006. – 736 с.
6. Сергиенко А. М. Виды и формы экономического поведения россиян в период реформ: теоретические подходы и опыт регионального исследования [Электронный ресурс] / А. М. Сергиенко // Известия Алтайского государственного университета. – 2002. – № 2. – С. 27–32. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/vidy-i-formy-ekonomicheskogo-povedeniya-rossiyan-v-period-reform-teoreticheskie-podhody-i-opyt-regionalnogo-issledovaniya>.
7. Ефременко Т. Социально-экономическое поведение населения в условиях институциональных перемен (на примере Украины) / Т. Ефременко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : Зб. наук. праць. – Харків, 2002. – С. 342–346.
8. Суименко Е. И. Номо есономісус сoвременной Украины. Поведенческий аспект / Суименко Е. И., Ефременко Т. О. – К. : Ін-тут соціології НАНУ, 2004. – 294 с.
9. Суименко Е. И. Экономическое поведение: экспликация понятия и типологическая характеристика / Евгений Суименко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2002. – № 4. – С. 168–188.
10. Уровень теневой экономики в Украине достиг 47% [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://economics.lb.ua/state/2015/08/14/313460_uroven_tenevoy_ekonomiki_ukraine.html.
11. Жданов И. Коррупция в Украине: масштабы и влияние [Электронный ресурс] / И. Жданов. – Режим доступа: http://razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=200.